

E-LOGOS

ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY

ISSN 1211-0442

9/2011

University of Economics
Prague

Alfred Schütz – Od Husserla k Rakouské ekonomii

Petr Špecián

Abstrakt

Článek rekapituluje ideová východiska Alfreda Schütze, který se na půdě metodologie společenských věd snaží o syntézu příspěvků Edmunda Husserla a Maxe Webera. Přestože v raném období Schütz blízce následuje Husserlův fenomenologický přístup, projevuje se již zde v první řadě důraz na empirický charakter zkoumání, který navazuje na weberovskou linii argumentace a staví se i proti názorům dalšího ze Schützových velkých učitelů, Ludwiga von Misesa. Článek postupně analyzuje klíčové znaky Schützovy vlastní metody a ukazuje klíčové postavení, které hraje při našem vědeckém i každodenním rozumění světu, v němž žijeme, typizace a anonymizace. Z fenomenologických východisek se tak dostáváme k problematice Weberových ideálních typů a v závěru i na půdu Rakouské ekonomie reprezentované von Misesem, jehož některá neudržitelná východiska se Schütz snaží modifikovat.

Abstract

The article recapitulates the basic foundations of the thoughts of Alfred Schütz who tries to synthesize the approaches of Edmund Husserl and Max Weber in the field of the methodology of the social sciences. Although Schütz follows Husserlian phenomenological approach very closely in the early period of his work, it is already possible to see a specific emphasis on empirical character of any scientific investigation. This emphasis is inspired by the Weberian arguments and opposes the opinion of another from Schütz's great teachers - Ludwig von Mises. The article gradually analyses the key features of Schütz's own method and shows the fundamental importance of typification and anonymisation in our everyday as well as scientific knowledge of the world we live in. Schütz arrives from the phenomenological starting points to the problematic of Weber's ideal types and at the end on the ground of Austrian economics represented by von Mises where he tries to modify some of Mises' unattainable thoughts regarding the fundamental division between theoretical and historical branches of social science.

Klíčová slova: Alfred Schütz, fenomenologie, metoda rozumění, ekonomie Rakouské školy

Keywords: Alfred Schütz, phenomenology, method of *Verstehen*, Austrian school of economics

Úvod¹

Alfred Schütz (1899 – 1959), původem rakouský společenskovědní myslitel, je zajímavý svojí snahou uplatnit a rozvinout fenomenologickou metodu, vyvinutou Edmundem Husserlem, na sociologickém, či obecněji společenskovědním, poli. Tato práce se bude zabývat především nastíněním Schützových filosoficko-metodologických východisek. V průběhu našeho zkoumání bychom měli sledovat především aplikaci původně epistemologicky orientovaného Husserlova bádání na analýzu sociální reality a lidského jednání, se kterou Schütz vstupuje na půdu sociologie. Zde bylo pro Schütze významné zejména dědictví rozumějící sociologie Maxe Webera. Schützovo první významné dílo *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*² je v podstatě snahou o sloučení Husserlovy a Weberovy metodologie. Weber je zde zdrojem inspirace zejména v oblasti analýzy (sociálního) jednání co do jeho motivace, smyslu i samotného definičního vymezení a jako autor koncepce ideálních typů, které v Schützově pojetí tvoří osu interpretace lidského rozumu přirozenému světu i vytváření vědeckého pojetí světa. V Schützově díle je od počátku poměrně významný vliv amerického pragmatismu, který ještě sílí po jeho nucené emigraci do USA. Zvláště zřetelným pak jeho poslední práci *Strukturen der Lebenswelt*³, sestavené na základě zápisníků a poznámek Thomasem Luckmannem a vydané posmrtně. Dochází zde především ke zdůraznění praktických ohledů při konstituci našeho kognitivního obrazu světa, konstrukci naší zkušenostní zásoby⁴ a vztahu ke druhým – je ovšem důležité zdůraznit, že nejde o žádný myšlenkový přerod, nebo rozchod s předchozím směřováním, ale pouze o zdůraznění toho, co bylo dosud přítomné spíše implicitně.

V této práci budeme analyzovat Schützův vztah k Weberovým a Husserlovým myšlenkám a klíčovou roli, kterou tyto dva zdroje inspirace sehrály. Je však třeba poukázat i na afinitu k Rakouské ekonomické škole, primárně k Ludwigu von Misesovi, s nímž Schütze pojila i úzká vazba osobní – nakolik bylo toto spojení zásadní a oboustranně přínosné se ukazuje teprve v aktuálním zkoumání. V souvislosti s tím vyzdvihneme rovněž významnost Schützova programu metodologického sjednocení všech společenských věd, na který prvně důrazně

¹ První verze textu vznikla v rámci projektu *Kvalitní vzdělání je efektivní investice do lidského kapitálu – cesta k uplatnění absolventů VŠE na trhu práce (CZ.2.17/3.1.00/32102)*. Text byl přepracován a upraven v rámci projektu *Filosofické základy metodologie ekonomie (VŠE IG502011)*.

² Alfred Schütz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie* (Suhrkamp, 1993).

³ Alfred Schütz a Thomas Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt* (Utb, 2003).

⁴ Zkušenostní zásoba je zásoba poznatků v naší paměti, která nám umožňuje orientaci a jednání ve světě.

poukázal Prendergast⁵ a ke kterému i podle našeho náhledu Schützovo dílo, přinejmenším v raném období, v posledku směřuje.

Primárním východiskem pro nás bude již zmíněné Schützovo *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*. Toto dílo se na rozdíl od pozdějších prací vyznačuje rozvinutějším využitím fenomenologického přístupu, který je později, když si Schütz začal ostřeji uvědomovat různé jeho limitace, často uplatňován spíše implicitně. Schütz zde rovněž rozpracovává svoje pojetí postavení společenského vědce a polemizuje s Misesovou kritikou Weberových ideálních typů, které modifikuje v husserlovském duchu tak, aby získaly univerzální společenskovědní uplatnění bez nutnosti zřící se ambic na odhalení přesných vztahů a zákonitostí v oblasti lidského jednání, které mají ekonomové.

Fenomenologická metoda

Husserlovým základním programem bylo ustavení filosofie jako přísné vědy – filosofie v jeho pojetí nemá být prostorem souboje různých hodnotově zatížených „světonázorů“, ale má mít svoji vlastní oblast pozitivního zkoumání. Filosofie by měla ve svém zkoumání dosáhnout takové nepochybnosti a přesnosti, aby mohla obstát ve srovnání s přírodními vědami. U tohoto požadavku lze nalézt jistou podobnost s Weberovým programem hodnotově neutrální vědy (*wertfreie Wissenschaft*) a svébytnosti společenskovědního poznání ve vztahu k přírodovědeckému. Obor a základní východisko zkoumání jsou Husserlem v podstatě vymezeny dalším heslem: „K věcem samým!“ Husserl oponuje konstruktivně-racionalistickému myšlení, pokud toto myšlení zapomíná své primární zdroje v osobním prožitku věcné blízkosti, v danosti věci samé v originále. Na tom staví jeho základní rozlišení mezi prázdným a vyplněným názorem – pouze s věcnou blízkostí může přejít dosud pouze *míněné* ve skutečně *poznané*. To je myšlenka, která zaznívá v Husserlově principu všech principů: „Žádná myslitelná teorie nás nemůže zmýlit ohledně *principu všech principů*, že *každý originárně dávající názor je zdrojem oprávnění pro poznání* a že vše, co se nám v ‚intuici‘ originárně nabízí (takříkajíc ve své tělesné skutečnosti), je třeba brát jednoduše tak, jak se to dává, ale rovněž *jen v mezích, v nichž se to zde dává*.“⁶

U Schütze se tento radikálně empiristický rys fenomenologie přenáší na společenskovědní pole, kde je princip všech principů důsledně dodržován při analýze původu všech sociálních struktur a vztahů. Každý subjekt vychází ve svém chápání společenských vazeb i ve svém sociálním jednání, které následně tyto vazby

⁵ Christopher Prendergast, „Alfred Schütz and the Austrian School of Economics“, *American Journal of Sociology* 92, čís. 1 (1986): 1-26.

⁶ Edmund Husserl, *Ideje k čisté fenomenologii a fenomenologické filosofii* (Praha: OIKOYMENH, 2004), 56.

reprodukuje i nově vytváří,⁷ z bezprostředně názorné, „na vlastní kůži“ prožívané sociální interakce, která se odehrává v jeho „osvětí“, resp. přirozeném prostředí (*Umwelt*). Předobrazem všech odvozených sociálních vztahů je vztah interakce „tváří v tvář“ – Schütz používá obtížně přeložitelných termínů *Dueinstellung* (postoj-k-Ty) a *Wirbeziehung* (vztah-My).⁸ Hraniční čistý vztah-My je dokonale sladěným spoluprožíváním, kdy svět nevnímám primárně jako svůj, ale jako bezprostředně náš.⁹ Teprve od těchto primárních zdrojů, které jediné naplňují naši mysl materiálním obsahem po způsobu humeovských impresí, lze odvodit nenázorné a s mírou obecnosti stále prázdnější a anonymnější struktury, jež tvoří náš jazyk i naše obecné představy o světě a jeho fungování. V oblasti sociálního jednání přecházíme s rostoucí anonymitou Druhého (*alter ego*) od bezprostředního spoluprožívání, či alespoň prožitkové blízkosti až k vyprázdněné a mlhavé anonymní cizosti a vágní typizaci (volně zaměnitelný „někdo“, nebo dokonce kolektivum typu „stát“ či „společnost“).¹⁰ Zprostředkované sociální vazby a vztahy shrnuje Schütz pod pojmy *Mitwelt* (společný svět) a *Ihreinstellung* (postoj-k-Vy). Tyto oblasti se vyznačují absencí vztahu „tváří v tvář“, což však nic neubírá na síle dopadům, které na nás jednání anonymních druhých může mít. V diferenci mezi přirozeným prostředím (*Umwelt*) a společným světem (*Mitwelt*) spatřuje Ho¹¹ fundamentální „ontologický zlom“ (*ontological break*) mezi prožíváním reality samé a konstruováním ideálního světa, jenž je jejím aproximativním zobrazením a místo „věcí samých“ jsou jeho předměty pouze abstraktní „typy“. Otázkou typizace, která je pro celé Schützovo dílo klíčová, se budeme zabývat níže.

Pro fenomenologickou metodu je charakteristické pnutí mezi originární daností (daností věci v bezprostředním názoru, v originále), která je nutně subjektivně-relativní (já, subjekt, jsem ten, který musí věc „osobně“ nazřít), a nárokem na

⁷ Celá sociální realita zkoumaná společenskými vědami existuje jen tím, že je konstituována skrze smysl přikládáný jednotlivým jejím „faktům“ v individuálních myslích (viz níže). Zajímavé může být přivést Schützovo dílo do jistého kontrastu se současnými pracemi Johna Searla. Searlova východiska jsou od Schützových značně odlišná zejména v tom ohledu, že pro Schütze představuje jazyk až nejvyšší úroveň abstrakce a anonymizace původního prožitku, ke které se dostává vždy až v závěru svých prací, zatímco pro Searla je jazyková realita východiskem a neproblematicky předpokládá i platnost vědeckého poznání, což je vůči fenomenologii opět postup zcela opačný. Srov. John R. Searle, *Making the Social World: The Structure of Human Civilization* (Oxford University Press, 2010).; John R. Searle, *The Construction of Social Reality* (Free Press, 1997). Titul Searlovy první knihy o sociální realitě je ostatně zjevnou narážkou na práci Bergera a Luckmanna, kteří dále rozvíjejí řadu schützovských postojů. Viz Peter L. Berger a Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge* (Anchor, 1967).

⁸ „Říkám o Ty, že náleží k mému sociálnímu prostředí (*Umwelt*), když se mnou časově a prostorově koexistuje.“ Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 227.

⁹ Srov. Maurice A. Natanson, *Anonymity: a study in the philosophy of Alfred Schütz* (Indiana University Press, 1986), 14–17.

¹⁰ Srov. Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 245–252.; Schütz a Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt*, 123–129.

¹¹ Wing-Chung Ho, „Understanding the Subjective Point of View: Methodological Implications of the Schütz-Parsons Debate“, *Human Studies* 31, čís. 4 (listopad 2008): 383–397.

objektivnost, který na ni chceme (a musíme) založit především v rámci vědeckého poznání usilujícího o odhalení obecně platných struktur světa. Husserl usiluje o dosažení „čistého“ reflexivního pohledu na průběhy vědomí vztahujícího se k předmětu¹² s pomocí „uzávorkování“ světa, fenomenologické redukce (EPOCHÉ). Schütz na Husserlovo zkoumání z metodologického hlediska úzce navazuje, ovšem nepohybuje se primárně v transcendentální sféře, ale na úrovni sociální reality a používá určitá „naivní“ východiska (typu svět existuje, druhý má vědomí podstatně podobné mému), která využití důsledně provedenou EPOCHÉ vylučují. Schütz se tak při svých nedůležitějších analýzách intersubjektivního světa každodennosti pohybuje pouze ve sféře fenomenologické psychologie.¹³ Hlavní důraz klade na rovinu intersubjektivní a její geneze ovšem pouze s ohledem na konstituci společenských struktur a ne s husserlovskou radikálností, jež nachází výraz v *Karteziánských meditacích*.¹⁴ Schütz vychází důsledně z individuální subjektivity, na kterou „nabaluje“ stále komplexnější vrstvy světa, nicméně těžištěm problému zde není transcendentální struktura vědomí vůbec, ale především otázka postavení pozorovatele sociální reality (ať už společenského vědce nebo běžného člověka) ve vztahu k jednání pozorovaných subjektů. Schütz se je snaží definovat na základě duality objektivního a subjektivního smyslu jednání, čímž se zároveň dostáváme k jádru celé problematiky rozumějící sociologie.

Společenské vazby jsou konstituovány prostřednictvím smyslu, který jim konkrétní individuální vědomí přikládá: „Pouze jednání jedince a jeho míněný (*gemeinter*) smyslový obsah jsou srozumitelné a pouze při výkladu individuálního jednání získává společenská věda přístup k výkladu těch sociálních vztahů a útvarů, jež se konstituují při jednání jednotlivých aktérů sociálního světa.“¹⁵ Zde musíme nejprve poukázat na Schützovo chápání smyslu. Smysluplný prožitek (*sinnhafte Erlebnis*) je prožitek zachycený reflexivně v toku vnitřního časového vědomí. Smysluplnost prožitku je konstituována v momentě, kdy se na něj obrátí náš reflektující „pohled“, tedy v momentě, kdy se prožitek stává uvědoměným (nejen „prožívám“, ale „vím, že prožívám“).¹⁶ Ve společenskovědním kontextu nás však nezajímá ani tak „mysl vůbec“ jako spíše „míněný smysl“ (*gemeinter Sinn*), což je smysl, který přikládá jednájící svému jednání a který analyzuje Weberova sociologie, na niž se Schütz odvolává.¹⁷ Takový smysl lze pak označit jako specifický smysl

¹² Základním rysem vědomí je u Husserla jeho *intencionalita* – vědomí je vždy vědomím něčeho. Vědomí nikdy nemůže být nikdy „prázdné“, vždy se musí k něčemu vztahovat (intence). Je jedním pólem vztahu, jehož druhým pólem je předmět. „V podstatě prožitku spočívá nejen to, že je vědomím, nýbrž i čeho je vědomím a v jakém určitém nebo neurčitém smyslu jím je.“ Husserl, *Ideje I*, 76.

¹³ Srov. Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 56.

¹⁴ Edmund Husserl, *Karteziánské meditace*, 2nd ed. (Praha: Svoboda-Libertas, 1993).

¹⁵ Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 13–14.

¹⁶ Ibid., 93–94.

¹⁷ „Smysl“ se zde chápe buď a) fakticky, a to znamená buďto v historicky daném případě smysl míněný jednájícím jednotlivcem, nebo průměrný či přibližný smysl, míněný v určité mase jednájících

konkrétního jednání.¹⁸ Zde se již rozevírá „klasický“ společenskovední problém pozorovatele a pozorovaného. Pozorovatel (ať už společenský vědec nebo „naivní“ pozorovatel) totiž rozumí smyslu jednání a jeho rozpětí především na základě jeho vnějších projevů a výsledků, aniž by ovšem mohl s jistotou tvrdit, že *faktické* výsledky jednání jsou totožné s výsledky *zamýšlenými*, neboli s projektem jednání jaký se snažil naplnit sám jednající, a že to, co považuje pozorovatel za (relativně) uzavřený akt jednání není z hlediska jednajícího jen drobnou součástí rozsáhlejšího projektu. „Vykládající (*der Deutende*) interpretuje (...) své prožitky cizího pohybujícího se těla nebo artefaktů, které odkazují na tvůrčí činnost (*Erzeugung*) alter ega. (...) Všem těmto objektivacím je společné, že *jsou* pouze díky kladení rozumnou bytostí, ať už mnou samým nebo Tebou. *Jsou* výtvory (*Erzeugnisse*) jednání a jako výtvory (*Erzeugnisse*) jsou také svědectvími (*Zeugnisse*) o vědomí jednajícího, který je svým jednáním vytvořil.“¹⁹ Vnější odkazy k vědomí druhého tedy interpretuje pozorovatel pouze pomocí asociativního „párování“ se svými vlastními prožitky („podle sebe soudím tebe“). Mluví-li Schütz o „svědectví o vědomí“, nejedná se v žádném případě o důkaz existence druhého vědomí, ale pouze o jistou pravděpodobnost jeho přítomnosti.²⁰

Schütz v této souvislosti rozlišuje subjektivní a objektivní smysl. Subjektivního smyslu se snažíme dobrat tehdy, usilujeme-li o sledování vnitřních prožitků vědomí, které je „autorem“ jednání – uchopit subjektivní smysl znamená podívat se na jednání očima druhého. Objektivní smysl se pojí s rezignací na tuto snahu, kdy jediným relevantním fenoménem je faktický průběh jednání. Setkáváme se zde s problémem, že vztah pozorovatele k pozorovanému je pouze jednostranný a nejedná se o bezprostřední spoluprožívání (byť někdy druhého jako spoluprožívajícího prožíváme – jev společného stárnutí). Jen vzhledem k tomu, že pozorovatel se pohybuje ve stejném prostředí jako pozorovaný, chápaném v širokém smyslu od jazyka, kultury až k biologicko-fyzikálním určením, a získává i informace, které sděluje pozorovaný svým výrazem, postojem, chováním či slovy, existuje jistá šance, že smysl, který pozorovatel (objektivně) jednání pozorovaného přičítá, se shoduje se smyslem, který (subjektivně) přičítá svému jednání sám jednající. Tato šance se však principiálně nemůže změnit v jistotu. „... *verifikace* *mojí interpretace cizího prožívání na sebeinterpretaci pozorovaného je neproveditelná*...“²¹ Předběžně

lidí; nebo b) jako smysl, míněný subjektivně v pojmově zkonstruovaném *čistém* typu, případně v jednajícím či v jednajících myšlených jako typ.“ Max Weber, „Základní sociologické pojmy“, v *Metodologie, sociologie a politika* (Praha: OIKOYMENH, 2009), 124. Weberovi Schütz vyčítá především trvalé zaměňování smyslu subjektivně míněného jednajícím a smyslu, který jednání „objektivně“ přičítá pozorovatel.

¹⁸ Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 96.

¹⁹ Ibid., 186.

²⁰ Viz níže oddíl o intersubjektivitě.

²¹ Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 241.

můžeme říci, že problém možné difference subjektivního a objektivního smyslu se Schütz snaží řešit prostřednictvím konstrukce ideálních typů.

Specifičnost fenoménů sociální reality spočívá oproti oboru přírodovědného poznání, kde se zabýváme fakty a pravidelnostmi, jež nám nejsou (co do „vnitřního“ smyslu) srozumitelné a vycházejí pouze z jisté obecné představy o fungování světa, v tom, že jim rozumíme ve schématu našich vlastních lidských motivů a v kategoriích lidského jednání. Společenský vědec vždy potřebuje určitou možnost rekonstruovat obsah mysli jednatelů, i když jen aproximativním přiblížením subjektivních prožitků. Rozumět tedy znamená především přisuzovat pozorovanému společenskému jednání²² tentýž (nebo co nejpodobnější smysl), jaký mu přisuzují jednající aktéři. Rozumění není pouze nějakou specifickou společenskovědní metodou, ale původně se objevuje v rámci uchopování jevů v rámci každodenního prožívání s pomocí „zdravého rozumu“ (*common sense*). Jak uvidíme níže, je tento každodenní „přirozený svět“ pro Schütze fundamentálním výsekem reality (*paramount reality*). Společenská věda se snaží pouze o vytvoření přesnějších a čistších schémat rozumění. Schütz v této souvislosti mluví o „konstruktech druhého stupně“, které staví na základě každodenních „konstruktů prvního stupně“.²³

Časové vědomí a jednání

Vnitřní časové vědomí vzniká reflexí na proud prožitků ve vědomí – teprve reflexivně jsme schopni si tematicky uvědomit něco takového jako je „čas“. Časovost je tím, co tvoří syntetickou jednotu proudu střídajících se prožitků. *Moje* prožitky jsou sjednoceny pouze tím, že jsou součástí *mojí* časovosti, pouze ona dodává jakousi křehkou jednotu mého „empirického“ já a zajišťuje rozměr věčně trvajícím bodovému *ted'*.

Husserl odhalil retencionálně-protencionální strukturu vnitřního časového vědomí. Bodové „*ted'*“ získává rozměr a umožňuje naše každodenní fungování jedině s pomocí podržování bytí (*retence*) a očekávání budoucího (*protence*). Moment nyní je zdrojem prvotní imprese, která postupně bledne v řetězci retencí („ohonu komety“) s rostoucí časovou vzdáleností. Od retence je třeba odlišovat vzpomínku jako reprodukci. Ta není již primárně spojena s bezprostředním prožíváním, ale je pouhým zpřítomněním něčeho již „odbytého“, co nevstupuje do vědomí v modu originární danosti, ale jako fantazijní představa, která je vždy relativně matná.²⁴ Protencionální očekávání se odvíjí od toho, co je retenčně podrženo

²² Vymezení společenského jednání v polemice s Weberem věnuje Schütz rozsáhlé části svého díla, na tomto místě však pro bližší analýzu není prostor. Srov. *Ibid.*, 24–28, 204–227.

²³ Srov. Alfred Schütz, „Common-sense and Scientific Interpretation of Human Action“, v *Collected Papers, Vol. 1: The Problem of Social Reality*, ed. Maurice Natanson, 1st ed. (Springer, 1974), 3–7.

²⁴ Srov. Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 65–66.

– dosavadní vývoj situace nám v podstatě napovídá, co se od ní dá v budoucnu očekávat, zjednodušeně řečeno. Tato struktura zaručuje, že „přítomnost“ se nikdy nejeví jako bezrozměrná, ale vždy v sobě zahrnuje širší časový horizont. Díky této šíři teprve mohou v nepřetržitém toku vědomí vyvstávat jednoty, identity a typizace, kterých je možno využít pro překročení přítomné danosti. Jen tak je nakonec možné dospět ke komplexním strukturám, jakými jsou rozumění nebo plánované jednání. Husserl pro ilustraci své představy využívá příklad melodie, kterou si vychutnáváme jako přítomný celek při retencionálně-protencionálním zapojení všech tří časových dimenzí, přestože exaktně vzato v bezrozměrném bodu „teď“ nám může být bezprostředně dána pouze aktuální výška tónu.²⁵

Schütz tematizuje problematiku času primárně v souvislosti s analýzou vzniku smysluplného prožitku. Vedle husserlovské inspirace se při svém rozumění času často odvolává rovněž na Bergsonův termín *durée*, trvání, který se snaží vyjádřit specifickou povahu času, především jeho nepřevoditelnost na geometrickou interpretaci, resp. meze takového snažení. Pro Schütze je vždy plynutí času spojeno s představou stárnutí, které je však v naivní bezprostřednosti netematické – i na rovině intersubjektivit se pro něho spoluprožívání a tedy sladění toku vědomí více osob vyznačuje tím, že „stárneme spolu“.

Schütz připisuje vnitřnímu vědomí času ústřední roli v utváření společenského světa i lidské představy o něm. Problém smyslu, tedy centrální problém společenskovedního poznání, je podle něho, jak jsme již viděli, problémem v podstatě časovým, kdy dochází k syntéze prožitků v neustále plynoucím proudu vědomí do určitých vyšších jednot.²⁶ Máme-li využít Schützovy formulace, *dochází k monotetickému uchopování polyteticky utvořených prožitků*. I rozumění druhým a spoluprožívání je možné jen tehdy, existuje-li možnost „synchronizovat“ proud prožitků mého vědomí a vědomí druhého.

V rámci našeho tématu se na půdě času obrátíme především k problematice motivů lidského jednání a možnosti jejich uchopení pozorovatelem. Lidské jednání se podle Schützovy definice vždy zakládá na předchozím projektu, na fantazijní představě jednání v budoucnu již dokonatého, čímž se liší od pouhého reagování. Vzhledem k tomu, že tato představa budoucího děje nemůže vznikat z prázdna, ale konstituuje se s pomocí v minulosti získaných zkušenostních obsahů myslí (představu budoucnosti mohou konstruovat pouze na základě „stavebních kamenů“ získaných v minulosti), rozehrává se zde časový problém v plné šíři. Racionální jednání, jako určitý mezní typ, je pro Schütze takovým jednáním, při kterém má aktér zcela jasno jak o konečném cíli svého jednání, tak i o všech zprostředkujících krocích

²⁵ Blíže k Husserlovým analýzám času viz Edmund Husserl, *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins* (Niemeyer, Tübingen, 2000).

²⁶ Srov. Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 20.

(dílčích cílech, dílčích aktech jednání). Racionální aktér tedy při realizaci svého projektu neúčelně netápe, jak se to často stává reálnému jednajícímu, ale systematicky kráčí krok za krokem v uskutečňování toho, co si předsevzal. Později se ještě vrátíme k tomu, proč je ideální typ racionálního aktéra podle Schütze velmi důležitým nástrojem společenskovědního poznání.

Schütz rozlišuje dva základní motivy jednání – motiv „aby“ (*Um-zu-Motiv*) a motiv „protože“ (*Weil-Motiv*). Jejich difference je časová, ale týká se i našeho problému pozorovatele a oba koncepty se liší i ve vypovídací hodnotě. Jakmile je ve hře jednání teprve plánované, projekt jednání, je určující silou motiv „aby“ – jednající provádí (resp. chystá se provést) určité akce, aby dosáhl nějakého svého cíle, který je vyfantazírován *modo futuri exacti* (Schützovými slovy). Motiv „protože“, který je pro nás zajímavý pouze ve své „pravé“ formě,²⁷ kdy se ukazuje retrospektivně (*modo plusquamperfecti*) po ukončení jednání – „udělal jsem to, protože...“ – je to výklad minulé zkušenosti v jejích motivačních souvislostech. Dokud je projekt jednání teprve naplňován, retrospektivní pohled není možný – to, co se při jednání „kupředu“ jeví jako množství alternativ, mezi kterými je třeba často namáhavě volit, vypadá při zpětném pohledu na již proběhnuvší proces jednání v podstatě jako jednoduchý kauzální řetězec. „Zatímco *motiv „aby“*, vycházejí z rozvrhu [jednání], vysvětluje konstituci jednání, *pravý motiv „protože“* vysvětluje z předchozích prožitků konstituci samotného rozvrhu.“²⁸ Konkrétní podoba zvoleného rozvrhu, který je vždy pouze jednou z alternativ, je vybrána aktérem na základě biografických souvislostí, přičemž však Schütz zdůrazňuje i vliv osobní svobody, která představuje další problém pro společenskovědní poznání, jenž musí být „překonán“ s pomocí typizace.

Úkolem vědeckého pozorovatele je identifikovat v předivu sociální reality typické motivy jednání (a to motivy obojího druhu), které by využil ve svých modelech za účelem projasnění struktur sociální akce. Typizací proměňujeme svobodně jednající aktéry skutečného světa a loutky (*puppets*) v rukou společenského vědce, za což je ovšem třeba zaplatit tu cenu, že platnost získaných typů je vázána na určité formální předpoklady nebo jen hypotetická.^{29, 30} Před bližším prozkoumáním tématu typizace se však musíme obrátit ještě k otázce intersubjektivní a region přirozeného světa.

²⁷ Nepravý motiv „protože“ je pouhou jazykovou obměnou a je svou strukturou totožný s motivem „aby“ a rovněž působí s ohledem na budoucnost – „jednám, protože chci to a to“. Srov. Ibid., 119–120., Schütz a Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt*, 473–474.

²⁸ Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 123. vsuvka P. Š.

²⁹ „Čím více svobody N [pozorovanému subjektu] připadne, čím méně je N anonymní (...), tím menší je šance, že ideálně-typická konstrukce nastavená na jeho budoucí jednání sedí a že jeho skutečné jednání jí bude odpovídat.“ Ibid., 323., vsuvka P. Š. Blíže v kapitole o ideálních typech.

³⁰ Srov. Alfred Schütz, „The Problem of Rationality in the Social World“, v *Collected Papers*, Vol. 2: *Studies in Social Theory*, ed. Arvid Brodersen, 1st ed. (Springer, 1976), 64–88.

Já, druhý a svět

Problém intersubjektivit, na který jsme v podstatě již několikrát narazili, vystává v souvislosti se základním zaměřením fenomenologie jako radikálně bezpředsudečné vědy, která vychází z evidence prožitků individuálního vědomí a potřebuje dospět ke vnějšímu světu z tohoto „vnitřního“ východiska. Vzhledem k tomu, že v ortodoxním husserlovském přístupu je celý vnější svět dán do závorek a dochází pouze ke zkoumání průběhů vědomí bez ohledu na platnost či neplatnost bytí čehokoli „vně“, je řešitelnost problému intersubjektivit sporná. Sám Husserl se pokusil předložit svoji představu o řešení ve svých *Karteziánských meditacích*.³¹ Přestože se jedná o velmi pronikavou analýzu, podaří se mu nakonec ukázat jen to, proč je naše víra v existenci vědomí druhého velmi dobře opodstatněná. Důkaz, že druhé vědomí skutečně existuje, podán není.

Pro Schütze nemá intersubjektivita fundamentální význam ani tak v rámci filosofického problému, jak uniknout ze spárů solipsismu, jako spíše ve vztahu ke společenskovědním otázkám, na které jsme (zejména v souvislosti s problémem pozorovatele) již narazili dříve. Jsou společenské vědy vůbec možné? Jak poznáváme smysl jednání druhých? Jak rozlišíme účelové jednání od pouhého reagování? Schütz analyzuje člověka „vnořeného“ v jeho každodennosti, v jeho „přirozeném světě“, kde problém solipsismu vůbec nemůže tematicky vyvstat. V rámci přirozeného světa je existence vědomí druhého jednou ze základních a nikdy nezpochybňovaných tezí, které řídí každodenní jednání.

„Ve světě každodenního života, ve kterém vystupuji Já stejně jako Ty nikoli jako transcendentální, ale jako psychofyzický subjekt, odpovídá tedy každému proudu prožitků Já, proud prožitků Druhého, ovšem vztažený zpět k mému proudu prožitků, jako mému tělu tělo druhého ovšem vztažené zpět na mé tělo.“³² „... cizí tělo právě není jen věc ve vnějším světě, kus hmoty jako předměty neživé přírody, ale výrazové pole (*Ausdrucksfeld*) prožitků oné psychofyzické jednoty, kterou nazýváme alter egem.“³³ Zjednodušíme-li Schützův poněkud komplikovaný popis, jedná se analogicky k Husserlovi o to, že Druhý ve světě sice prožívám jako bytosti, které mají stejné prožitky jako já, ovšem toto své vnímání Druhých zakládám pouze na vnějších poukazech (jako jsou gesta, slova atp.), které s (vnitřními) prožitky spojuji jen na základě toho, že stejná gesta a slova se s těmito prožitky spojují u mne. To je jistě nanejvýš funkční a efektivní v „naivní samozřejmosti“ bezprostředně prožívaných životních situací,³⁴ ale problémy začnou vyvstávat v okamžiku, kdy se rozhodneme přejít na stanovisko kriticky reflektující společenské vědy. Najednou již

³¹ Husserl, *Karteziánské meditace*.

³² Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 142.

³³ Ibid., 30.

³⁴ I tato elementární funkčnost je však poměrně omezená – pro vynikající beletristickou ilustraci viz Milan Kundera, *Žert* (Brno: Atlantis, 2007).

nelze nadále provádět naivní „párování“ vlastních a cizích prožitků, protože se nejedná o dostatečně spolehlivou metodu.

Zautomatizované „intuitivní“ rozumění založené na bezprostřední zkušenosti našeho životního prostředí (*Umwelt*) a protkané sedimentovanými prvky souvisejícími s naší biografickou situací³⁵ musí být do značné míry suspendováno a nahrazeno kriticky-racionálně konstruovaným rozuměním vědeckým. Schütz hovoří o tom, že zde vyvstává „problém společenské vědy (...), který spočívá v tom, že i jí je sociální svět předem dán, a sice právě ten stejný svět, ve kterém žijeme, přičemž ale společenská věda získává z tohoto stejného substrátu zkušenosti jiným způsobem, tyto své zkušenosti pořádá na základě jiných souvislostí smyslu a zpracovává je jinak, než ti, kteří žijí v sociálním světě, [získávají, pořádají a zpracovávají] ty svoje.“³⁶ Věda nemůže být platná jen pro konkrétní individuum, nemá žádné předem dané přirozené prostředí (*Umwelt*), ze kterého by mohla bezstarostně čerpat – jejím účelem je poznat svět v co největší jasnosti a zřetelnosti pro každého. Subjektivní souvislost smyslu je ve vědě s pomocí typizace systematicky nahrazována objektivní souvislostí.

Přirozený svět, který je světem našeho každodenního života, vystupuje u Husserla v souvislosti s kritikou některých epistemologických nároků novověké objektivistické vědy. Ta se podle Husserla stává zdrojem odcizení a ztráty hodnot a nedokáže člověku zprostředkovat v jeho životě jakýkoli smysl. U Alfreda Schütze se *Lebenswelt* stává tématem společenskovední teorie.³⁷ Schütz analyzuje především invariantní strukturu žitého světa, která se skládá z řady regionů a vrstev, jež mnohdy nejsou ostře oddělené. Časové a prostorové „rozvrstvení“ světa se stejně jako jeho sociální dimenze orientuje v první řadě podle individuální situovanosti ve světě a nikoli podle objektivistických měřítek, která lze přiložit teprve sekundárně. Právě sem patří již dříve diskutovaný primát přirozeného prostředí (*Umwelt*) proti schematicky pojímanému společnému světu (*Mitwelt*), resp. primát osobních vztahů (*Dueinstellung, Wir-Beziehung*) vůči všem ostatním. Stejně jako u Husserla, také u Schütze nezprostředkovává primární přístup ke světu věda, ale naopak naivně žitý přirozený postoj. Vědecké postupy a poznatky, jakkoli vysoce ceněné pro svou užitečnost a obecnou platnost, se zakládají pouze na konstrukcích vytvářených

³⁵ Sedimentované prvky jsou elementy zkušenosti, která byla jako smysluplná uložena do naší (resp. společenské) zkušenostní zásoby, přičemž postupně došlo ke ztrátě původního smyslu a tyto prvky se začaly uplatňovat zejména v rámci různého „mechanického“ či „rutinního“ jednání.

³⁶ Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 313. vsuvka P. Š.

³⁷ „Vědy, které chtějí vykládat a vysvětlovat lidské jednání a myšlení, musejí začít popisem základních struktur předvědecké skutečnosti, která je pro člověka – setrvávajícího v přirozeném postoji – samozřejmá. Tato skutečnost je každodenní přirozený svět. (...) Každodenní přirozený svět je regionem skutečnosti, do něhož člověk zasahuje a který může měnit tím, že v něm působí prostřednictvím svého těla.“ Schütz a Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt*, 29.

pomocí idealizačních procesů abstraktivně využívajících materie poskytnuté přirozeným světem.³⁸

Typizace – ideální typy a společenské vědy

Na klíčovou problematiku typizace a schematizace jsme narazili prakticky na každém kroku našeho dosavadního zkoumání. Přestože podle radikálního empiristického nároku fenomenologického přístupu může spočívat oprávnění pro poznání pouze v bezprostředním názoru věci samé, není v rozporu s tímto požadavkem faktické konstatování, že v každodenním životě ani ve vědě se ryze v čistých názornostech nikdy nepohybujeme. Již na rovině každodennosti se neorientujeme podle zkušenosti v její čistotě, jak by odpovídalo husserlovskému principu všech principů, ale podle zjednodušené typizované představy o tom, „jak to na světě chodí“.³⁹

Schütz ukazuje (s odkazem na Husserla) dva základní typy idealizace vycházejících přímo ze zkušenosti přirozeného světa – *Und-so-weiter* (a-tak-dále) a *Ich-kann-immer-wieder* (mohu-vždycky-zase). Tyto idealizace „zhmotňují“ jednak víru v to, že dosud získané zkušenosti si podrží i zítra svoji platnost (přinejmenším co do své formy), jednak v to, že způsoby mého jednání, které jsem ve světě využíval dodnes, budu moci využívat i nadále.⁴⁰ Nalézt analogii ve víře v neměnnou a věčnou platnost přírodních zákonů objevených exaktní vědou není jistě obtížné – v podstatě se jedná o vystupňovanou a idealizovanou podobu důvěry přítomné již v přirozené indukci.

Tato schémata uchopování v rámci přirozeného světa, nebo, chceme-li, konstrukty prvního řádu jsou samozřejmě založeny v rovině zkušenosti bezprostředního názoru, od které abstraktivně odstupujeme. Husserl ukázal, že při volném fantazijním variování zjišťujeme, že vždy narážíme na jisté nepřekročitelné invariantní struktury⁴¹ – v této souvislosti hovoří o „eidos“, podstatě. Eidetická půda je u Husserla vždy v konečném důsledku půdou logiky. Teprve na ní je možno začít budovat poznání, které by si mohlo klást nároky na objektivní platnost, s čímž do

³⁸ Srov. Husserlova analýza vzniku geometrie a jeho úvahy nad původním získáváním z bezprostřední danosti, sedimentací (usazením do zdánlivé samozřejmosti) a možností reaktivace (znovuoživení původního smyslu) – Edmund Husserl, *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*, 2nd ed. (Praha: Academia, 1996), 374–410..

³⁹ „Jak Husserl ... přesvědčivě ukázal, všechny formy rekognice a identifikace dokonce i u reálných objektů vnějšího světa jsou založeny na generalizované znalosti typu těchto předmětů nebo typického stylu, jímž se manifestují. Striktně řečeno, každá zkušenost je jedinečná a dokonce i stejná zkušenost, která se opakuje, není stejná, protože se opakuje.“ Alfred Schütz, *Phenomenology and Social Relations*, ed. Wagner, Helmut (The University of Chicago Press, 1970), 118.

⁴⁰ Srov. Schütz a Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt*, 29–34.

⁴¹ Např. fyzicky existující věc je vždy rozprostraněná atp.

jisté míry souhlasí i Schütz: „Prvotní a základní schéma vědy, vyjadřovací schéma jejích výpovědí a výkladové schéma jejích explikací je proto podstatně schéma *formální logiky*.“⁴² Zejména v pozdějším díle se však Schütz staví k využitelnosti eidetické metody ve společenských vědách značně skepticky a v podstatě ji odkazuje do mezí vytyčených fenomenologickou redukcí. Invariantní struktury, se kterými se podle Schütze setkáváme v přirozeném světě (např. dichotomie *Mitwelt* x *Umwelt*) jsou pouze velmi obecnými empirickými hypotézami, které se snaží zachytit strukturu světa kolem nás, ale nemohou si klást nárok na apodiktickou platnost.⁴³

Problém každodenní typizace spočívá v tom, že probíhá pouze implicitně, z hlediska exaktního vědeckého myšlení mělce a podle značně vágních pragmatických „pravidel“. Přirozená indukce je v rámci světa každodennosti velmi efektivní, protože se spokojuje s „dostatečným“ stupněm poznání a nepídí se po ničem bezprostředně irelevantním. V souvislosti s tím musíme zmínit představu ekonomů o zákonu klesajícího mezního užitku, což nám umožní i porozumět afinitě Schützova přístupu k marginalistické ekonomii.⁴⁴ Zákon klesajícího mezního užitku značí v podstatě tolik, že každá další jednotka daného statku nám přináší menší uspokojení než jednotka předchozí. Stejná představa se dá aplikovat i na lidské poznávání, kde každá dodatečná (podrobnější) informace o světě, na kterou vždy musíme vynaložit určitý náklad vyjádřený přinejmenším objemem času, jenž je nutno vynaložit pro její získání, přináší menší uspokojení (užitek) než informace předchozí. V okamžiku kdy dojde k vyrovnaní (subjektivně hodnocených) nákladů na dodatečnou informaci a jejích výnosů, nebude již žádná další informace vyhledávána. Tohoto problému jsme se dotkli již v předchozí kapitole u otázky struktur relevance – naše orientace v přirozeném světě se řídí vždy podle naléhavosti konkrétních problémů a otázek, Schütz naše jednání v souladu s principem mezního užitku nazývá příhodně také principem *first things first*.⁴⁵ Které věci jsou považovány za „first“ je určeno výše zmíněnou souhrou biologických, kulturních a biografických faktorů a svoji roli zde hraje i spontaneita aktéra.⁴⁶

V důsledku takového pragmaticky nedokonalého přístupu ke světu ovšem „přirozené“ poznání podléhá i častým revizím a netvoří ani vnitřně konzistentní systém (prostě proto, že nic takového není v přirozeném světě účelné). To, co je dobře funkční v rovině přirozeného postoje, však nemůže fungovat ve vědě, která je

⁴² Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 317.

⁴³ Srov. Alfred Schütz, „Type and Eidos in Husserl's Late Philosophy“, v *Collected papers, Vol. 3: Studies in phenomenological philosophy*, ed. Ilse Schütz (Springer, 1975), 110–115.

⁴⁴ V této souvislosti viz Schützův důležitý text Alfred Schütz, „Political Economy: Human Conduct in Social Life“, v *Collected Papers, Vol. 4*, ed. Wagner, Helmut, George Psathas, a Fred Kersten, 1st ed. (Springer, 1996), 93–105.

⁴⁵ Srov. Schütz a Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt*, 289.

⁴⁶ Spontaneitu lze přirovnat k určitému náhodnému reziduu, které není možné uvedenými faktory vysvětlit.

řízena ideálem vnitřní konzistence a (přinejmenším hypoteticky) stabilního poznání, poznání „zákonitostí“. V rámci vědy je proto třeba vytvářet konstrukty druhého řádu podléhající specifickým požadavkům ohledně validity a reliability. Pro Alfreda Schütze zde byl klíčovou inspirací Weberův přístup ke zkoumání sociální reality a skrze téma typizace vstupuje silný weberovský vliv do všech oblastí Schützova myšlení. Schütz si u něho cení snahy o dosažení objektivitu společenskovedního poznání (zejména se jedná o postulát hodnotové neutrality) a radikálního obratu k metodologickému individualismu, který je podmínkou možnosti existence rozumějící sociologie. „Nikdy dříve nebyl princip redukce ‚světa objektivního ducha‘ na chování jednotlivce proveden tak radikálně jako u Maxe Webera ve vymezení předmětu rozumějící sociologie jako vědy, jejímž tématem je výklad subjektivního (totiž jednajícím či jednajícími míněného) smyslu způsobů sociálního chování.“⁴⁷

Weber řeší otázku typizace konstrukcí tzv. ideálních typů. Jak praví jedna z raných definic, ideální typ „je získáván jednostranným stupňováním jednoho či několika hledisek a sloučením množství jednotlivých difusních a diskrétních jevů, které se vyskytují tu více, tu méně, místy vůbec ne, a které se spolu s jednostranně zdůrazněnými hledisky spojují ve vnitřně jednotný myšlenkový obraz.“^{48, 49} Je nutným médiem mezi myslí a skutečností, nezbytným proto, že nekonečná bohatost empirická (skutečností) je uchopitelná pouze schematicky a nikdy ne v plnosti. Myšlenkový konstrukt ideálního typu nám umožňuje realitu uchopit na základě rysů, které považujeme za určující, a jednak se vyhnout pasti nekonečného kauzálního regresu, jednak „zvýznamnit“ relevantní složky jinak nevyčerpatelné rozmanitosti individuálních jevů. Prubířským kamenem ideálního typu pak není co nejdokonalejší shoda s realitou, ale jeho využitelnost při vědeckém zkoumání.

Podle Schütze se prostor pro typizaci otevírá s opuštěním přirozeného prostředí (*Umwelt*) a vstupem do společného světa (*Mitwelt*), o kterých již byla řeč výše. Rozhodující složkou, kterou je třeba analyzovat, je zde anonymita.⁵⁰ Na půdě společného světa vystupuje druhý pouze zprostředkovaně – jeho obraz se vytváří abstraktivním odvozováním u bezprostřední zkušenosti a jako vodítko slouží pouze dopad jeho jednání na nás. Schütz pro tento postoj k anonymně pojímaným druhým

⁴⁷ Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 14.

⁴⁸ Max Weber, „‚Objektivita‘ sociálněvědního a sociálněpolitického poznání“, v *Metodologie, sociologie a politika* (Praha: OIKOYMENH, 2009), 43.

⁴⁹ Nutno podotknout, že tuto (byť jinak velmi ilustrativní) definici považuje Schütz za příliš širokou a nevypovídající o specifickém stylu společenskovedního poznání (Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 261.). Ve zbytku textu se budeme řídit spíše pozdějšími Weberovým úvahami (Weber, „Základní sociologické pojmy“, 133–168.) a zejména jejich schützovskou reflexí.

⁵⁰ Téma anonymity je podle některých interpretů klíčové pro celou stavbu Schützova myšlení. „Považuji anonymitu za základní filosofický stejně jako metodologický termín v Schützově diskursu. (...) jsem přesvědčen, že anonymita představuje to, co Husserl nazývá ‚transcendentálním vodítkem‘ pro porozumění Schützově filosofii společenského světa.“ Natanson, *Anonymity*, 22.

nazývá postoj-k-Vy (*Ihreinstellung*).⁵¹ V tomto postoji pomíjíme subjektivní smysl jednání druhých a roli pro nás hraje pouze jeho smysl objektivní (jeho faktické dopady). Nesnažíme se o spoluprožívání cizích vědomých prožitků, ale považujeme je za v podstatě homogenní a vzájemně zaměnitelné.⁵² Na základě syntézy takovýchto (přinejmenším zdánlivě) se opakujících jevů – Schütz hovoří o syntéze rekognice – se konstituuje typizovaná představa o jednání alter ego ve společném světě. Primárně jde o představu typických průběhů jednání, sekundárně o osobní ideální typ (bankovní úředník, pošťák), který není totožný se žádným konkrétním Ty, ale zahrnuje celou množinu více či méně anonymních Druhých.⁵³ Typizovaná představa o chování nějaké skupiny lidí posléze začne tvořit i výkladový rámec v přirozeném prostředí (*Umwelt*).⁵⁴

Vzhledem k tomu, že „kvalita“ ideálního typu odpovídá vždy hloubce našeho momentálního porozumění a ideální typ může být modifikován či nahrazen na základě ne/souhlasnosti s další zkušeností, je jeho platnost vždy pouze hypotetická, nebo přinejmenším závislá na jistých formálních předpokladech, a odvislá od stupně jeho anonymity. „... každá ideálnětypická konstrukce je podmíněna danou zkušeností pozorovatele v okamžiku konstruování.“⁵⁵ Typizace může také probíhat ve vrstvách, kde „vyšší“ ideální typ je subsumpcí „nižších“ typů, což vede k další anonymizaci a vyprazdňování.

Společenskovědní relevance ideálního typu

Nyní před námi stojí již „jen“ ten problém, jak dospět ke společenskovědnímu poznání s nárokem na obecnou platnost. Společenskovědní pozorování je podle Schütze v podstatě analogické k pozorování ve společném světě (*Mitwelt*), kdy pozorovatel vytváří typizované vzorce jednání bez bezprostřední zkušenosti s jednajícími jako konkrétními individui. Vědecké pozorování se liší pouze v tom bodě, že se nesmí vztahovat při svých konstrukcích k žádnému konkrétnímu životnímu prostředí (*Umwelt*), z něhož jinak „naivní“ pozorovatel vždy do jisté míry

⁵¹ Čisté *Ihr-* a *Dueinstellung* (bezprostřední prožívání Druhého) jsou jenom krajnostmi absolutní a nulové anonymity, většina faktických průběhů se nalézá někde mezi těmito extrémy. Stejně tak i řadu ostatních Schützových pojmů, jimiž se zde zabýváme, je třeba brát jako idealizované čisté typy, stejně jako ty, jejichž konstrukci je věnována tato kapitola.

⁵² Srov. Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 256., jedná se o „přirozenou“ idealizaci „vždycky-zase“ (*Immerwieder*).

⁵³ „Právě toto vytváří ‚idealitu‘ personálního typu a ospravedlňuje weberovský termín ‚ideální typ‘.“ Ibid., 257.

⁵⁴ Typizace původně založené v bezprostřední názornosti mohou nakonec výklad bezprostředně zcela ovládnout. „Pověst o Pygmalionovi, jímž vytvořené sochy obživly, je podobenstvím průběhu rozumu, v němž se naivní člověk domnívá chápat svůj sociální svět.“ Ibid., 270.

⁵⁵ Ibid., 272.

vychází, zejména co se týče jeho motivací.⁵⁶ Vědec samozřejmě čerpá ze zkušenosti (v nejširším slova smyslu), která je zdrojem a zároveň poslední soudkyní jeho hypotéz, ale vědecké výroky jsou přitom pouze takové, které nestojí a nepadají s konkrétní časoprostorově či osobně vázanou zkušeností (zkušeností v singuláru), ale kladou si nárok na anonymní obecnost a platnost pro každého. Základním problémem společenské vědy je to, jak vytvořit či zvolit odpovídající ideální typ pro tu kterou situaci. Zatímco typizace prováděná naivním pozorovatelem je vždy ovlivněná jeho biografickou situací a osobní zkušeností, vědě slouží v tomto ohledu celková souvislost vědecké zkušenosti a ohled na vnitřní konzistenci vědeckého poznání. Minimálním požadavkem v tomto směru je konzistence logická. Všechny kroky vědeckého postupu musejí být kriticky reflektované a legitimizované, nesmějí se zakládat na zdánlivě bezprostředním „intuitivním“ uchopení. Cílem společenskovední idealizace je především identifikovat a vyzdvihnout typické motivy „protože“ a „aby“, které zakládají strukturu typického jednání.

Schützova představa o konstrukci ideálních typů je odpovědí na Weberovy metodologické požadavky,⁵⁷ především požadavek adekvátnosti smyslu⁵⁸ a kauzální adekvátnosti.⁵⁹ V Schützově interpretaci se musí ideální typ zakládat na nalezení konstantních a invariantních motivů jednání – primárně motivů „aby“ (*Um-zu-Motive*), které bezprostředně spojují rozvrh jednání a jeho typický průběh a opírají se o základní idealizace „a-tak-dále“ a „mohu-vždycky-zase“. Jednoduše řečeno: ideální typ je racionálně (v souladu s pravidly formální logiky) vytvořený konstrukt, který je a) čistý – je očištěn od všech složek jednání, které z typického průběhu nějak vybočují (jsou „typově transcendentní“); b) nesmí být v konfliktu se zkušeností, je s ní slučitelný... V rámci ideálního typu je konstruován ideální aktér, u kterého dochází k plné shodě subjektivního a objektivního smyslu jednání. Tomuto aktérovi jsou přiřazeny typické motivy typu „aby“. Požadavek logické konzistence, čistoty a shody se zkušeností také zaručuje, že volba či konstrukce ideálního typu není zcela arbitrární.

U správně konstruovaného ideálního typu nemůže vzniknout rozpor mezi postulátem kauzální adekvátnosti a postulátem adekvátnosti smyslu, protože typičtí aktéři jsou zkonstruováni tak, že u nich dochází ke ztotožnění obou – ústřední roli zde hraje zejména výkladové schéma racionálního jednání, probíhajícího ve formální

⁵⁶ „...společenské vědy mají stejný postoj k sociálnímu světu jako pozorovatel společného světa (Mitwelt)... Od takového pozorovatele je odlišuje především ta okolnost, že společenské vědě jako takové s podstatnou nutností není předem dáno žádné přirozené prostředí (Umwelt).“ Ibid., 314.

⁵⁷ Weber, „Základní sociologické pojmy“, 134–142.

⁵⁸ „‘Adekvátní smyslu’ je nějaké souvisle probíhající chování, nakolik vztah jeho součástí přijímáme na základě svých průměrných myšlenkových a citových zvyklostí jako typickou (obvykle říkáme ‚správnou‘) souvislost smyslu.“ Ibid., 141.

⁵⁹ „... ‚kauzálně adekvátní‘ (...) nazývejme sled pochodů, nakolik podle pravidel zkušenosti existuje šance, že budou vždy probíhat stejným způsobem.“ Ibid.

skladbě „prostředek-cíl“. Pokud nepřijmeme předpoklad účelové racionality jednání, zůstaneme nutně v zajetí toho, že přestože pozorované jednání nějak „funguje“ (je kauzálně adekvátní), nemůžeme si být nikdy jisti, zda dosahovaný cíl je smyslem jednání aktérů (je smyslově adekvátní). Racionální aktér je pro společenského vědce tedy atraktivní především proto, že je dokonale transparentní.

Alfred Schütz, ekonomie a program sjednocení společenských věd

Schützova východiska, subjektivismus a metodologický individualismus, jsou v podstatě totožná s východisky Rakouské (nebo také marginalistické) školy ekonomie. Ve vrcholně rozvinuté podobě je specifický „rakouský“ přístup k ekonomickému a vůbec společenskovědnímu myšlení reprezentován praxeologií Ludwiga von Misesa, který nárokuje pro základní ekonomické zákonitosti (které zde vystupují jako zákonitosti jednání vůbec) apriorní platnost a klade je do opozice vůči všemu „historickému“ poznání (zachytitelnému např. metodami statistiky), jenž je vždy pouze provizorní a vázané na další kumulaci zkušenosti. Zákonitosti praxeologie jsou podle Misesa stejně nepochybné jako zákony matematiky. „Praxeologie se nezabývá měnícím se obsahem jednání, nýbrž jeho čistou formou a kategoriální strukturou. Studium náhodných událostí lidského jednání je úkol pro historii“⁶⁰ Na základě tohoto přesvědčení odmítá Mises Weberovy ideální typy, které jsou pro něho historické, jako nástroj poznání ekonomie.⁶¹

Mezi Misesem a Schützem existovalo důležité osobní spolení, které se dostává do centra zájmu až v poslední době.⁶² Schütz navštěvoval dlouhá léta ve Vídni Misesův diskusní seminář a o *Der sinnhafte Aufbau* se dá říci, že vznikala i s ohledem na debatu právě v tomto prostředí. Vliv na Schützův přístup k analýze lidského jednání ze strany marginalistické ekonomie tak je pravděpodobně mnohem silnější, než jak by se zdálo pouze na základě přímých citací. Schütz se na Misesa v *Der sinnhafte Aufbau* odvolává vždy právě v souvislosti se specifickým charakterem ekonomie jako nejpřísnější, nejvíce nomotetické ze všech společenských věd. Při vyrovnání s misesovskou ekonomikou (resp. praxeologií) cílí Schütz především na odstranění

⁶⁰ Ludwig von Mises, *Lidské jednání: Pojednání o ekonomii* (Praha: Liberální institut, 2006), 43.

⁶¹ „Historický ideální typ podnikatel nezahrnuje stejné členy. (...) To, co pro ekonomie ohledně podnikatelů stanoví, je striktně platné pro všechny členy třídy bez sebemenšího ohledu na zeměpisné podmínky a různá odvětví podnikání. To, co pro své ideální typy stanovuje historie, se naopak může lišit podle konkrétních okolností v různých dobách, zemích, hospodářských odvětvích a mnoha dalších podmínek.“ Ibid., 55.

⁶² Např. Peter Kurrild-Klitgaard, „The Viennese Connection: Alfred Schütz and the Austrian School“, *Quarterly Journal of Austrian Economics* 6, čís. 2 (2003): 35-66.

fundamentálního zlomu mezi teorií a historií a v konečném důsledku i mezi společenskovědním a přírodovědním diskursem.⁶³

V našem kontextu nemáme prostor tento zajímavý problém hlouběji rozebrat a budeme se soustředit především na otázku uplatnění ideálně typických konstruktů jako univerzální společenskovědní metody, k čemuž je třeba se vypořádat právě s Misesovým odporem k takovému řešení.

Schütz se tedy s Misesem dostává do sporu kvůli tomu, že Mises neústupně trvá na apriorním a apodiktickém charakteru základních praxeologických axiomů (typu „člověk jedná“) a na oddělení teoretického apriorního poznání a aposteriorního (empirického) zkoumání historie. Schütz reflektuje Misesovu kritiku Weberových ideálních typů, která je podle něho sice oprávněná ve vztahu k Weberovým raným formulacím tohoto problému,⁶⁴ nikoli však již vzhledem k Schützově reinterpetaci, která by měla zaručit mezi „teorií a historií“ jistý smír. Podle Schütze předně nemusí existovat fundamentální rozpor mezi empirickým stanovováním ideálních typů a apriorní nutností výroků praxeologie. Metoda typizace je pro něho zcela univerzální společenskovědní metodou, která slouží historii na straně jedné a ekonomii na straně druhé. Co se týče možnosti nutné platnosti některých ideálních typů, odvolává se na eidetickou zkušenost, která zahrnuje i základní logické axiomy, aniž by tím jakkoli podkopávala jejich všeobecnou platnost. Weberovi lze podle Schütze vyčíst zejména to, že v rámci ekonomie používal příliš „obsahově plné“ (tedy málo anonymní) ideální typy a nedospěl až ke zcela abstraktní prázdnotě zahrnující jako „typického“ aktéra kohokoli. To však neznamená, že cesta, po které se Weber vydal, je od základu mylná. Při abstraktivním postupu lze pokračovat dále, než kam Weber došel, neboť nástroje generalizace a formalizace jsou i v oblasti vytváření ideálních typů neomezeně uplatnitelné, dokud k jejich využití dochází ve shodě s výše vyloženými postuláty adekvátnosti.

Misesova praxeologie (nebo katalaxie, jak ji Schütz někdy nazývá) prostě jen používá zcela anonymních ideálních typů, které pod sebou zahrnují každého jednajícího ve vymezené oblasti.⁶⁵ Za svoji univerzálnost tedy platní svojí materiální prázdnotou – jakmile by došlo k naplnění abstrakcí a generalizací očištěné formy konkrétním obsahem, tedy k porušení principu radikální anonymity, dostáváme se na pole dějin nebo sociologie hospodářství.⁶⁶ „Věty katalaxie získávají svůj stupeň obecnosti právě tím, že jejich fundující ‚ideální typ‘ je vysokého stupně anonymity.

⁶³ Viz Prendergast, „Alfred Schütz and the Austrian School of Economics“. Virgil Henry Storr, „Schütz on Meaning and Culture“, *Review of Austrian Economics* 23, čís. 2 (2010): 147-163.

⁶⁴ Weber, „Objektivita sociálněvědního a sociálněpolitického poznání“.

⁶⁵ „Pojem spotřebitele jako anonymního ‚někoho a každého‘ a vskutku celý koncept anonymity je ústřední pro Schützovo smíření ideálního typu s marginalistickým utilitarismem.“ (Prendergast 1985:17)

⁶⁶ Schütz, *Der sinnhafte Aufbau*, 192.

V tom spočívá (...) jejich objektivismus a jejich objektivita. (...) „Zákon mezního užitku“ tak získává charakter definitorického vymezení oboru invariance (*Invarianzbereich*), v němž se odbývá jednání hospodářského charakteru.“⁶⁷ Pokud bychom však opustili tuto ryze anonymní sféru a přistoupili ke zkoumání subjektivní souvislosti smyslu konkrétního alter ego, můžeme narazit i na jednání atypické. Schütz tedy přijímá zákon klesajícího mezního užitku pouze ve formálně přesně vymezené souvislosti jako axiomatické východisko, ale nikoli jako jediný a naprosto univerzální nástroj zkoumání.⁶⁸

Sám Mises se později vyjádřil k Schützovi pojetí ideálních typů vstřícně: „Schützova důvtipná, na husserlovském systému založená zkoumání vedou k výstupům, jejichž význam a plodnost jak pro metodologii, tak pro vědu samotnou musí být vysoce oceněn.“⁶⁹ Slíbenou bližší analýzu bohužel již nepodal. V pozdějším díle, ze kterého jsme citovali výše, je však patrné, že se s využitím ideálních typů v ekonomii ani nadále neztotožňuje.

Závěr

Schützova práce není pouhou eklektickou aplikací toho, co již bylo řešeno jinými, ale kráčí cestou, kterou se nikdo z jeho intelektuálních učitelů přímo nevydal, a je systematickým domyšlením řady palčivých otázek zejména v oblasti založení společenskovedního nároku na objektivitu a metodologické svébytnosti společenskovedního diskursu oproti přírodním vědám. Východisko Schützova zkoumání tvoří, jak jsme viděli, husserlovská fenomenologická metoda uplatněná při analýze vnitřních průběhů individuálního vědomí a konstituce různých vrstev smyslu na jeho půdě. Toto nejvnitřnější východisko a kritický přístup ke všem elementům zkušenosti nám umožňují vyvarovat se naivního přijímání zdánlivě samozřejmých fenoménů sociálního světa, který je i pro vědce neodvolatelně světem, jenž prožívá „za dveřmi laboratoře“. Zároveň se tak v této souvislosti ukazuje nejpalčivější problém společenských věd, kterým je problém vnějšího pozorovatele a legitimacy jeho poznatků o myšlení a jednání druhých. Tento problém je úzce svázán s otázkou intersubjektivity, kterou pro Schütze určujícím způsobem nastolil Husserl a již jsme v této práci rovněž stručně nastínili. Schütz dospívá k tomu, že úkolem společenských věd je svébytná interpretace sociálních jevů, která se liší od interpretace, kterou jim přikládá aktér na půdě přirozeného světa nebo naivní pozorovatel. K tomu je nutné dospět k modifikaci celého postoje k bezprostřední zkušenosti – tam, kde původně hraje klíčovou roli biografická podmíněnost a kde dochází k výskytu řady pragmatických nekonzistencí, je třeba využít souborné

⁶⁷ Ibid., 344.

⁶⁸ Srov. Peter Kurrild-Klitgaard, „On Rationality, Ideal Types and Economics: Alfred Schütz and the Austrian School“, *Review of Austrian Economics* 14, čís. 2-3 (2001): 119-143.

⁶⁹ Ludwig von Mises, *Epistemological Problems of Economics* (Ludwig Von Mises Inst, 2003), 84.

zkušenosti vědeckého poznání splňujícího kriteria ztělesněná u Schütze postulátem relevance a formulovat vědecké výroky s ohledem na konzistenci celého vědeckého systému, nebo přinejmenším na důsledné uplatnění formálně logických principů.

Naplnění obtížného úkolu vědy, které je vždy pouze nějakým způsobem provizorní, nebo vázané na platnost určitých formálních předpokladů, s sebou nese radikální modifikaci našeho postoje ke světu každodenního jednání, přirozenému světu. I jeho základní invariantní struktury, soustředně se rozvíjející relativně k centrálnímu postavení psychofyzické jednoty našeho těla a vědomí, jsme měli příležitost ve vší stručnosti popsat. Dospěli jsme i k ilustraci toho, jak je v rámci vědeckého poznání nutné v kontrastu k naivní přirozené typizaci přistoupit k obezřetnému vytváření „konstruktů druhého řádu“ a systematickému nahrazování subjektivních souvislostí smyslu, které jsou vnějšímu pozorovateli nepřístupné, souvislostmi objektivními, jež se stávají názornými v souvislosti s faktickým průběhem jednání. Reálný aktér se tak ovšem ve společenskovědních modelech stává pouhou loutkou v rukou vědce, která musí být pro jeho pohled co nejvíce transparentní. V této souvislosti jsme si vysvětlili klíčovou roli ideálního typu racionálního aktéra, který tyto požadavky velmi dobře splňuje.

Záměrné konstruování ideálních typů nejrůznějšího stupně obecnosti, která je vyjádřena zejména odlišnou mírou anonymity typických aktérů, se nám nakonec ukázalo jako nezbytný a univerzální nástroj společenskovědního poznání. Bez tohoto postupu, který, jak jsme několikrát zdůraznili, je v masivní míře implicitně přítomen už v přirozeném světě, bychom byli zcela zahlceni nevyčerpatelným bohatstvím skutečnosti, která je vždy jedinečná a nikdy se nevrací, takže nás nemůže nijak „poučit propříště“. Ideální typ je tak určitou rezignací na obsahovou plnost, která je však bohatě vyvážena jeho praktickou a vědeckou vypovídací hodnotou. Schütz si pouze aproximativní platnost lidských poznatků ve vztahu k reálnému světu velmi dobře uvědomuje a poněkud lakonicky konstatuje nezrušitelnou diferenci mezi světem, jaký je ve své dynamice jako celek nezachytitelný, a rozumem, který odkázán manipulaci s relativně strnulými pojmy klopýtá se svými deskriptivními snahami o deskripci a predikci vždy až v závěsu.

V poslední části práce se nám ukázala i afinita schützovského myšlení k některým ekonomickým přístupům, konkrétně k Rakouské ekonomické škole reprezentované v našem kontextu Ludwigem von Misesem. V dialogu s Misesem se Schütz snažil především o obhájení své reinterpretační Weberovy myšlenky ideálních typů a vyložil možnosti a meze jejího uplatnění na půdě ekonomie, která si (zpravidla v jistém protikladu k historii) nárokuje mezi společenskými vědami zvláštní postavení na základě své větší přesnosti a přísnosti. Schütz ukazuje, že ani takový ambiciózní nárok nemusí nutně být s jeho představou metodologického universalismu na

societální půdě, který se zakládá na Husserlově radikálním a obecně platném požadavku věčné blízkosti, v rozporu.

Bibliography

Berger, Peter L., a Thomas Luckmann. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Anchor, 1967.

Ho, Wing-Chung. „Understanding the Subjective Point of View: Methodological Implications of the Schütz-Parsons Debate“. *Human Studies* 31, čís. 4 (listopad 2008): 383-397.

Husserl, Edmund. *Ideje k čisté fenomenologii a fenomenologické filosofii*. Praha: OIKOYMENH, 2004.

— — —. *Karteziánské meditace*. 2nd ed. Praha: Svoboda-Libertas, 1993.

— — —. *Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie*. 2nd ed. Praha: Academia, 1996.

— — —. *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins*. Niemeyer, Tübingen, 2000.

Kundera, Milan. *Žert*. Brno: Atlantis, 2007.

Kurrild-Klitgaard, Peter. „On Rationality, Ideal Types and Economics: Alfred Schütz and the Austrian School“. *Review of Austrian Economics* 14, čís. 2-3 (2001): 119-143.

— — —. „The Viennese Connection: Alfred Schütz and the Austrian School“. *Quarterly Journal of Austrian Economics* 6, čís. 2 (2003): 35-66.

Mises, Ludwig von. *Epistemological Problems of Economics*. Ludwig Von Mises Inst, 2003.

— — —. *Lidské jednání: Pojednání o ekonomii*. Praha: Liberální institut, 2006.

Natanson, Maurice A. *Anonymity: a study in the philosophy of Alfred Schütz*. Indiana University Press, 1986.

Prendergast, Christopher. „Alfred Schütz and the Austrian School of Economics“. *American Journal of Sociology* 92, čís. 1 (1986): 1-26.

Schütz, Alfred, a Thomas Luckmann. *Strukturen der Lebenswelt*. Utb, 2003.

Schütz, Alfred. „Common-sense and Scientific Interpretation of Human Action“. V *Collected Papers, Vol. 1: The Problem of Social Reality*, editoval Maurice Natanson, 1-47. 1st ed. Springer, 1974.

— — —. Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie. Suhrkamp, 1993.

— — —. Phenomenology and Social Relations. Editoval Wagner, Helmut. The University of Chicago Press, 1970.

— — —. „Political Economy: Human Conduct in Social Life“. V Collected Papers, Vol. 4, editoval Wagner, Helmut, George Psathas, a Fred Kersten, 93-105. 1st ed. Springer, 1996.

— — —. „The Problem of Rationality in the Social World“. V Collected Papers, Vol. 2: Studies in Social Theory, editoval Arvid Brodersen, 64-88. 1st ed. Springer, 1976.

— — —. „Type and Eidos in Husserl's Late Philosophy“. V Collected papers, Vol. 3: Studies in phenomenological philosophy, editoval Ilse Schütz, 92-115. Springer, 1975.

Searle, John R. Making the Social World: The Structure of Human Civilization. Oxford University Press, 2010.

— — —. The Construction of Social Reality. Free Press, 1997.

Storr, Virgil Henry. „Schütz on Meaning and Culture“. Review of Austrian Economics 23, čís. 2 (2010): 147-163.

Weber, Max. „„Objektivita' sociálněvědního a sociálněpolitického poznání“. V Metodologie, sociologie a politika, 7-63. Praha: OIKOYMENH, 2009.

— — —. „Základní sociologické pojmy“. V Metodologie, sociologie a politika, 133-168. Praha: OIKOYMENH, 2009.

E-LOGOS

ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY

Ročník/Year: 2011 (vychází průběžně/ published continuously)

Místo vydání/Place of edition: Praha

ISSN 1211-0442

Vydává/Publisher:

Vysoká škola ekonomická v Praze / University of Economics, Prague

nám. W. Churchilla 4

Czech Republic

130 67 Praha 3

IČ: 61384399

Web: <http://e-logos.vse.cz>

Redakce a technické informace/Editorial staff and technical information:

Miroslav Vacura

vacuram@vse.cz

Redakční rada/Board of editors:

Ladislav Benyovszky (FHS UK Praha, Czech Republic)

Ivan Blecha (FF UP Olomouc, Czech Republic)

Martin Hemelík (VŠP Jihlava, Czech Republic)

Angelo Marocco (Pontifical Athenaeum Regina Apostolorum, Rome, Italy)

Jozef Kelemen (FPF SU Opava, Czech Republic)

Daniel Kroupa (ZU Plzeň, Czech Republic)

Vladimír Kvasnička (FIIT STU Bratislava, Slovak Republic)

Jaroslav Novotný (FHS UK Praha, Czech Republic)

Jakub Novotný (VŠP Jihlava, Czech Republic)

Ján Pavlík (editor-in-chief) (VŠE Praha, Czech Republic)

Karel Pstružina (VŠE Praha, Czech Republic)

Miroslav Vacura (executive editor) (VŠE Praha, Czech Republic)